

2-15

ԳՐ. ՉԱԼԿՈՒՇԵԱՆ

Հ Ա Յ Կ Ս Կ Ա Ն Հ Ա Ր Ց Ը

ՌՌԻՍԸՍՏԱՆՈՒԾ

Թարգմ. Խ. ՆԱՅԻՆԲԱՆ

(Ազգային մի ճամբարում լինելից զեղծված գրքերից
Պատմամանկագրական)

Ք Ր Ձ Լ Ի Կ

Երգարան Խ. Վարդանանյանի, Գանձարի, Ս Ձ.

1928

ՀԵՅՎԵՎԵՆ ՀՐԲԵՐ ՓՈՒԹՍԵՍՏԵՆՈՒԹ

«Նա հաւատացած է՛մ կովկասցի-
ների հաւատարիմ հպատակութեան
Քաղաւոր Կայսրին. Որի համար բո-
լոր տեղական ժողովուրդները հաւա-
սար մտա են և թանգ»:

(Կովկասեան Փոխարքայի նեւագիրը 1803 թ. մարտի 20-ից)

I

Փսե ինչ պատմութիւն ևս փսե ինչ վիճակագրութիւն

Բերկրալի զգացմունքով հայերը կարգացին
գեներալ-իշխանանա Մալումայի պաշտոնական
յայտարարութիւնը՝ հանդերձ Կովկասեան Փո-
խարքայ Կամս Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովի նեւա-
գրի բովանդակութեամբ: Առանձնապէս մեզ հա-
մար թարգ է, որ Կամսը ընդգծում է իր նեւա-
գրում, թէ ինքը յոյս ունի Կովկասեան ազգու-
թիւնների բարեխոհ մեծամասնութեան աջակցու-
թեամբ ձեռնարկել օգտուէա բարենորոգումների:

Երեխան չի լսցի՝ մայրը կաթ չի տայ, բա-
րեխոհ մեծամասնութեան պարտականութիւնն է
«լաւ» իր զրկանքների, վիրաւորանքների, ա-
նարդարութիւնների, վերջապէս, կարիքների

համար, որպէս զի Փոխարքան իմանայ, թէ ինչ պատահասով, ու՛մ յանցանքով Կովկասում խանգարուած է հանգստութիւնը և ինչ կերպ կարելի է վերականգնել և ամրապնդել նրան:

Ահա թէ ինչու մենք, հայերս, ալժմ և եթ, առանց ապշելու, բայց համարձակ ազնուարար և անկեղծութեամբ պէտք է լայանենք, թէ ինչու, օ, ինակ, մեզ համար Կովկասի այդ ուրախութեան, ծիծաղի, բանաստեղծութեան զեղեցիկ վարդը, յանկարծ դատել է անհիւրասէր, վշտի, թախիծի, արտասուքի երկիր...:

Հայկական հարցը գոյութիւն ունէր միայն թիւրքիայում, բայց մեր բիւրակրատիան հարպիկ միջոցներով կարողացաւ այդպիսի հարց ստեղծել և Ռուսաստանում՝ հայերի կամքի և ցանկութեան հակասակ: Այդ հարցը այժմ կատարելապէս հասունացել է և նրան պէտք է զննել: Վրճանել նրան կարելի է միակ հանապարհով այն է հեռացնելով, անուշադրութեան թողնելով այն բոլոր գրպարտութիւնները, որոնք կեանք տուին հայկական հարցին:

Հայերի համակրանքը, ինչ էլ որ շատն մեր շարակամները, միշտ եղել է Ռուսաստանի կողմը, որի համար, սկսած Պետրոս Մեծի պանծալի ժամանակից *) ամրապնդեց քրիստոնեա-

*) Վերին սատիւնի հետքերից է Պետրոս Մեծի յարտերութիւնը հայերի հետ Ռուսաստանի հանձարեզ վերանորոգիչը, հրուիրելով հայերին Ռուսաստան՝ հրամանագրում է՝— «Ինչքան մտք է շոյել հայերին և պատշաճաւոր զիւրութիւններ տալ, որպէս զի գրանով հրապուրուեն և

ների հովանաւորողի անունը Արևելքում: Դէպի
 հայերն ունեցած սուսած համակրութեան մասին
 վկայում է Ալեքսանդր 1-ի հրովարտակէ Տեղյի-
 ցայից 1813 թուի սեպտեմբերի 15-ից, որի մէջ
 արտասանուած է «ասինասիրելի և հաւատարիմ
 հայկական ժողովուրդին», «արդար երախտագի-
 տութիւն և բարեհաճութիւն»: XVIII-րդ դարի
 վերջից սկսած հայկական կամաւորները սուսաց
 յաղթական զօրքերի շարքերում պատերազմում
 էին թէ թուրքերի և թէ պարսիկների դէմ: Այնու-
 հանդերձ հայերը լուս. ծանօթ լինելով երկրին,
 ժողովուրդի բնաստութեան, տեղացիների լե-
 զութիւն և իրանց լայն հիւրասիրութեամբ քիչ
 չէին նպաստում սուսաց զէնքի աջողութեան:
 Ռուսաց և օտար լրացիւրների շատ պատերազմա-
 կան գրողներ, թղթակիցներ հիացմունքով ար-
 ձանագրում էին թիւրքահայերի հանդիսաւոր
 հանդիպումը իրանց հոգևորականների առաջ-
 նորդութեամբ սուսաց զօրքին Ղարսում, էրզրու-

աւելի շատ գտնու: (Полн. собр., т. IV, 1711 г. № 3330,
 Им. укр. сенату). 1724 թ.ի նոյեմբերի 11-ի հրովարտա-
 կով, գեներալ-մայոր Կրապուսովի անուան, Պետրոս-Մեծն
 առում է՝ «Տայ նրանց (հայերին) ամեն ոգնութիւն և պաւ-
 զանեւ նրանց տմուր հովանաւորութեամբ և վարուել այն
 կերպ, որպէս զի նրանց կոչմից երբէք գանգաւտ առիթ
 չը լինի, Բանդի Մեհմէտ այդ հայկական ժողովուրդը
 մեր առանձին հայսերական Ոգւսմածութեան և Խո-
 վանաւորութեան օակ կեն բնգունել»: (Собр. актов,
 стл. къ оboзр. исторіа армянск. народа, ч. 1, ст. 165).
 Այդպէս էլ ամեն մամուսակ բարեցակամ է վերաբերուել
 զէպի հայերը և նկատիբինա Մեծը:

մում և ուրիշ կետերում վերջինս սուսթուրքական պատերազմի ժամանակ: Այդ հանդիպումները, որոնք մշտապէս յետ մզեցին հայերից թիւրքերին, դարձնելով նրանց մեզ անհաշտ թշնամիներ, վերջը, երբ ուսմները մարտեցին իրանց բռնած տեղերը, մեզ չստ թանգ նստեցին, երկար ժամանակ կրելով անարգանքներ, հալածանքներ, նախատինք և տալով անվերջ արիւնալից գոհեր: Եւ չք նայելով այդ բոլորին չը նայելով նրան, որ թիւրքական պատերազմից սղտուեցին սուլթանի իշխանութեան տակ զըտնուող բոլոր ազգերը, իսկ մենք ձեռնբաց մնացինք *): Ռուսաց անունը յիշվում էր ամեն ժամանակ և ամեն տեղ, ուր միայն ապրում են հայեր, մի տեսակ շնորհագրատութեամբ և յուսատու զգացմունքով և մեր շարչարուած, տանջուած, սրտերում ինչ որ թանգ էր և սղանձալի ուսաց անունը, կարծես նա ծառայում էր իրրև նշանարան ազատուելու մահմեղական լծից և հարուելու եւրոպական քաղաքակրթութեան...

Յետոյ սկսուեցին հայկական կոտորածներ

*) Սան-Ստեփանոս պայմանագրի 16-րդ յոգուածը և Քերզինի գաղնագրի 61-րդ յոգուածը... Աւելի լու էր չը լինելն նրանք, այնքան արեան և ամենքի պատճառ գորան նրանք մեզ համար: Փանի գոյութիւն կուճեհնայ, Քարնբազոյն գուռը, քանի գոյութիւն կուճեհնայ հոշակուոր եւրոպական կոճեղբաը՝ կաթիլ-կաթիլ նորայով տելիլ շուտ կը սղտուտի հայկական վերջին արեանը՝ քան կը վճուտի հոշական նարը թիւրքերու յում:

րը, որոնց գարձուքները, զիս թարմ են մեր
 յիշողութեան մէջ, որպէս զի նրանց մասին խոս-
 սենք շատ և երկար է: Ամբողջ Աւրոպան սարսեց:
 Հարիւր հազարաւոր զոհեր լողում էին իրանց
 արիւնի մէջ, սգնութիւն ազերսելով: Տեղի ունե-
 ցած փոթորկալի միտինգներ Անգլիայում, Ֆրան-
 սիայում, Շվեյցարիայում, Իտալիայում՝ կարմիր
 սուլթանի զէժ: Միայն Գերմանիան պաշտպա-
 նում էր նրան. կոտորածի ազմուկի և զոհերի
 հեծեմանքի տակ ստանալով առանձնաշնորհում-
 ներ, պատուէրներ և Պալիստինայում հողեր:
 Վիլհէլմ կայսրը մինչև անգամ ուզարկեց իր
 պատկերը ի նշան համակրութեան: Բոլոր հայե-
 րը որտի արտփունով սպասում էին, թէ ինչ
 կասէ Ռուսաստանը: Նրա միայն մի բառից էր
 կախուած հարիւր հազարաւոր տանջուողների
 հակառակիցը և կեանքը: Բայց որտասանուեց,
 բայց ոչ ի նպաստ հայերի: Մեր զեւպան պ-
 նելիդով արտաքին գործերի մինիստ իշխան
 Լերանով-Ռոստովսկու պահանջմամբ, որը հաս-
 տատում էր, թէ մեզ հարկաւոր է Հայաստանը
 առանց հայերի, յայտնեց բոլոր զեւպաններին,
 թէ Ռուսաստանը հակառակ է որ և է ստիպողա-
 կան միջոցի բարեկամ սուլթանի զէժ և զբռնով
 Աւրոպական ներդաշնակութիւնը իանգարուեց:

Աս քիչ գիտեմ քաղաքականութիւն, կարե-
 լի է դա պահանջում էր քաղաքագիտական ի-
 մասսութիւնը (թէև բոլոր սգուտից շահուեց մի-
 այն Գերմանիան) բայց ոչ մի կասկած չը կայ,
 որ Ռուսաստանը կտրականապէս դուռնանեց իր

հին աւանդութիւններին և սուաջին անգամ ներկայացու. Արևելքի քրիստոնեակաների հովանաւորողի պատուաւոր գերում, այլ յայանուեց ծանր, պատասխանատու և իրան ոչ յատուկ գերում՝ հանգիսանալով իրրև պաշտպան սուլթանի սրբազան իրաւունքների պաշտպան քրիստոնէութեան հայածոզին և թշնամուն:

Ես քիչ եմ հասկանում քաղաքականութիւնից, բայց ես գիտեմ, որ ներկայ գէպքում մեր արատքին քաղաքականութիւնը գեկազարգում էր ներքին քաղաքականութեամբ, որը բոլորովին փոխուած էր հայերի վերաբերմամբ:

Էլ խոսք չը կար, շարդար երախտագիտութեան և արարեհանութեան: Աւրիչ ժամանակ էր այժմ և այլ երգեր լսում:

Լսել էք դուք հին արևելեան արածը ուժեղ ստիւծի մասին, որը չէր սիրում իր ձագին և ուղեց ոչնչացնել նրան: Ասիւծը բոթեց նրան ազմի մէջ ապականեց նրան ցեխում. և... չը հանաչեց նրան: Չը հանաչեցին ասիւծի ձագին և ուրիշ ասիւծներ, ինձեր և վագրներ: Այն ժամանակ ասիւծը ծուստեց իր ձագին:

Աստուած իմ, ով միայն գրգարտութիւններ շարեց հայերի հասցէին և չը ջանաց, ապականել նրանց պարսուանքների մածուցիկ ցեխով: Աւելի մեծ աղաղակ բարձրացնողը այդ զոհմակի մէջ ներկայանում էր հանգուցեալ Վելիչկոն, այդ փոքրիկ բանաստեղծը և մեծ մարդաստողը, Կովկասեան կարավարչապետի պաշտենական օրգանի էջերում ամեն օր մի տոանձին

ուղևորութեամբ և կատաղի կերպով հնարում էր ամեն շեղած բան, աշխատելով թուճաւորել բոլոր ազգերին հայերի դէմ: Մինչև իսկ երբ լուր հասաւ Քիւրքիայի հայերի կոտորածի մասին, որ Վելիչկան ապացուցեց, թէ հայերին այդպէս էլ հարկաւոր էլ...

Ընդհանրապէս այդ բոլոր շինծու բաների կատակումներով հղնում էր հաստատել թէ հայերը վաշխառուներ են, որոնք սարգի պէս տարածել են իրանց ցանցերը մարդկանց շուրջը, ուր նրանք ապրում են կեղեքիչ միասնութեամբ: Հայերը, գրգում էր այդ յոդուածներում անբարեպետում են տեղական հարստութիւններին, մեծ կասկեր ունեն տեղական իշխանաւորներին հետ: այնպէս որ բոլոր տեղական աստիճանաւորները գանձում են նրանց ձեռքում, որոնց շնորհիւ և տեղական ամբողջ անկախութիւնը իրանց ձեռքն են գցել: Զրպարտութիւնը կատարեց իր գործը և սուս ժողովուրդի մեծամասնութիւնը, քիչ է հանաչում հայերին, յոժարութեամբ հաւատում էր այդ աստուածներին և գուցէ և հաւատում է և այժմ: Ճիշտ է, երևան եկան վիճակագրական տեղեկութիւններ, որոնցով կարելի էր դատել, թէ ինչով են պարտաւում հայերը և իսկուպէս նրանք վաշխարուներ են թէ ոչ: Բայց շատերն են մեզանից կարգում հաստ ամսագրեր: Յետ այնորիկ կարդացածն էլ շուտով մոռացվում է, բայց այստեղ ամեն օր հազարապատիկ կրկնվում էր՝ «վաշխառուներ», վաշխառուներ,

«Русская Мысль» ամսագրի 1896 թ. սեպտ.

և հակա. համարներում ապուսած Գր. Ջանչեանի «Նեղրայրական օգնութիւն» գրքի մէջ (հրատ. 1897 թւի Մօսկուա) ապացուցվում է այն, որ հայ ազգաբնակչութեան 95⁰/₁₀₀-ը կովկասում բախկացած է երկրագործութեամբ պարապող գիւղացիներից: Իսկ ինչ վերաբերում է քաղաքներում ապրող հայերուն՝ դրանց 90⁰/₁₀₀-ը պարապում է արհեստներով, այս, այսպէս ասած, սե աշխատանքով: Ոչ կով ասի արտաքին արեսուրբ, ոչ արդիւնագործութիւնը, ոչ գործարանական շահագործութիւնը չեն գտնվում հայերի ձեռքում: Աւ այդպիսով ոչ մի արդիւնաբերական ճիւղի մէջ հայերը գերակշռոջ դիրք չեն բռնում:

Երբ շահագործութեան և վաշխասութեան մէջ բոլոր մեղադրանքները բաւականացրին նրա ատամնահարութիւնները և բաւականաչափ գորեկացաւ սուսաց հասարակական կարծիքը հայերի դէմ, նրանց երեսին չպրտեցին ուրիշ, այժմ աւելի ծանր և վատնգաւոր մեղադրանք, — անջատման ձգտման և խոսովարարութեան մէջ մեղադրելով նրանց: Այդ մեղադրանքը արտաքուստ արգարացի էր երևում շնորհիւ նրան, որ կովկասեան հայերը անկարող լինելով անտարբեր թեալ թիւրքական գէպքերին և ցանկանալով օգնել իրանց անճար հայրենակիցներին խոսքով և գործով՝ դէնքը ձեռին անցնում էին սահմանը և անց էին կացնում այնտեղ՝ դէնք: Հայերի շարակամները սկսեցին լուրեր տարածել դէնք անցկանցելու մասին հաստատելով թէ հայերը պատրաստվում են ապստամբուել սուսաց

կառավարութեան զէմ: Յանկարծ սկսեցին խօսալ հայ յեղափոխականների մասին, ամեն տեղ գոյութիւն ունեցող, ամեն բան իմացող և ամեն բանի պատրաստ, նոյնպէս խստեցին և հայկական միլիտաների մասին:

Խնդրի առաջին մասը իրագործուեց, ամբողջ հայ ազգը բուսականաչափ կասկածուեց, ցեխոտուեց: Խնդրի միւս երկրորդ մասը՝ «ջնջել», «արմատախիչ անել» հայերին՝ Մնաց:

Այդ խնդրի երկրորդ մասի իրագործելու մտքով կեանք տրուեց հայկական հարցին:

Դժուար է ասել ինչպէս ընթացաւ գործը այս հանգամանքում կովկասեան բիւրօկրատիան սկսեց մեր մամուլի առանձին օրգաններին, թէ վերջինները ներգործեցին նրան, անկասկած է միայն փաստը որ բիւրօկրատիան յանկարծ ձեռնարկեց իրագործել օտարօտի և հակամարդկային միջոցներ, որոնք քարոզվում էին մեր մամուլի յայտնի օրգանների էջերից, որոնց ես չեմ անուանել, օտհասարակ զէպի ուսաց մամուլը տածած յարգանքի պատճառով:

Ամեն մի հայի համար երկու սրբութիւն կայ—զպրօց և եկեղեցի, եկեղեցի և զպրօց:

Հայոց զպրօցը փակուեց և հայոց եկեղեցին զրկուեց իր իրաւունքից, որ սրբագործուած էր ասելի բան հազարաւոր տարիներով:

Հայկական դպրոցների փակումը

Քանի որ կովկասեան երկրին գլուխ էր կանգնած Մեծ Իշխան Միխայիլ Նիկոլաևովիչը, որ լաւ ծանօթ էր ազգաբնակութեան, որը կապուած է նրա հետ անձնական յիշողութիւններով, չը կար և հայոց հարցը: Հայոց հարցը ծագեց փոխարքայութիւնը ոչնչացնելով և կովկասեան կառավարչապետի պաշտան հիմնելուց յետոյ, որ սեղի ունեցաւ 1882 թուին:

1883 թուին առաջին անգամ խոսուեց հայկական խոսվարարների մասին:

1885 թուին փակուեցին հայոց դպրոցները: Էջմիածնի ուսուսաց կայսրութեան միանալուց յետոյ ձեռնարկուեց ասանձին կանոնների մշակման հայ-ուսուսորչական եկեղեցիների համար:

«Մեր թագաւորի կամքն է,—գրում է 1820 թուի մարտի 15-ից. ներքին գործերի մինիստր կոմս Բլուդով կոմս Պաւլեովիչին,—պատրաստել հայ-ուսուսորչական եկեղեցիների կանոնադրութեան ծրագիրը ըստ կարելոյն պահպանելով նրա հին կարգերը և ձևերը, որոնք, ի հարկէ շատ թանկ են ժողովուրդի համար»:

Այդպէս էր Նիկոլայ I կայսրի կամքը:

Կանոնադրութիւնը նրանով հաստատուեց 1836 թուի մարտի 11-ին, 1206: Այդ կանոնադրութեան յօդուածի համաձայն հ. XI մ. I հրատ. 1876 թ., «Հայերի կրթութեան համար աստուա-

ծարանական գիտութեան մէջ: Քոչաւարուած էր
 էջմիածնում բացել նեմարան և ամեն մի թե-
 մում մի սեմինարիա: Այդպէս 1824 թ. Քիֆլիզում
 բացուեց սեմինարիա, 1837 թուին Արեանում,
 1839 թուին Նուշում և Նոր-Նախիջեանում, իսկ
 1876 թուին բացուեց էջմիածնի նեմարանը:

Իբրև հետ միասին բացուեցին հայկական
 ծիսական-եկեղեցական դպրոցները, որոնք ծա-
 աւում էին իբրև պատրաստական դասարաններ
 սեմինարիաների համար: Այդպիսի դպրոցների
 թիւը սկզբում մեծ չէր: Բայց հայերը միշտ
 ապրել էին սուսերի հետ մի հոգեով, միասին
 ուրախանալով և միասին տխրելով: Վաթսուհա-
 կան թուականի երջանիկ ժամանակը անհետք
 չանցաւ և հայերի համար Պուշկինի, Լեբոնատ-
 վի, Նեկրասովի, Գոգոլի, Տուրգենևի, Տուստոյի,
 Բէլլինսկու, Պիսարևի, Գրանովսկու և այլ
 պանծալի անունները, որքան թանգ էին
 հայերի համար: Հայերը կարգում էին նրանց
 գրական արտադրութիւնները, որոնց բեղմ-
 նաւոր ուղեցութեան տակ ստեղծուեց սու-
 սահայերի համար հարուստ գրականութիւն և
 առաջ եկան փայլուն տաղանդներ, ինչպէս էին՝
 Երովեանց, Նալբանդեանց, Շահ-Ազիզ, Նազարեան
 և ամենարեւուստ Վրդաւան Բաֆֆի և բանաս-
 տեղծ Պատկանեան:

Վաթսուհական թուականների շարժումը հա-
 մակեց և հայերին: Հայերն սկսեցին ուժգին կեր-
 պով ձգտել կրթութեան և քիչ ժամանակում
 կովկասը ծածկուեց հայկական դպրոցների ցան-

ցով, 1882 թուին Քիֆլիզում Գէորգ IV կաթողիկոսի բարեհաճութեամբ կայացաւ հայ ուսուցիչները ստաջին և դժբաղատարար, վերջին ժողովը:

Մեր մամուլի յայտնի մասը սկսեց թմրկահարեի: Ինչպէ՛ս: Ինչ որ հայեր համարձակվում են հաւարուել ուսուցչական ժողովի: Դա չափազանց է:

Աւ նորից սկսուեց զրպարտութիւն: Յիշուեցին թէ հայկական մի քանի զորոցներում զանվում են «Մեծ-Հայաստանի» պատմական քարտեզները^{*)}, յիշեցին, թէ հայ աշակերտները (ինչպիսի յանգզնութիւն) երգում են «Տէր, պահեա զԿայսրն» հայերէն լեզուով: *Cavant consules!* Զրպարտութիւնը զուրկ էր հողից, բայց սեղանից ով չը գիտէ, որ զրպարտութեան ոյժը կայանում է նրա ստութեան մէջ:

Նշանակուած է վերաքննութիւն հեղինակութեւր և բարեխիղճ մտրդկանցից, որպէս զի պարզուի, թէ նիշա է արդեօր, որ հայոց զորոցներում պարտպում են հակա-կառավարչական պրօպագանդայով և այդ պրօպագանդան կապ չունի հայերի դէպի Անգլիան ունեցած համակրանքի հետ: Կովկաս եկան սասար գաւանութիւնների զէպարտամենտի դերեկտօր Մասլով և լշխան է. է. Ուխտասեկի: Քննութիւնը փայլուն կերպով ասպացուեցեց մտրոջ ստութիւնը, քսութիւնը և

*) Մեծ Հայք—գա կազմում է Հայաստանի մի մասը և այդպէս անուանվում է իբրև հակադիր Փոքր Հայքի: Դա մենք նկատում ենք կողմնակի կերպով «Մեծ Հայաստանը մինչև Բաղաթ-Դանի վրայ» մակագրութեամբ—Ֆէրէան կազմագրերի հասցէին:

ամբաստանութիւնը հայերի մասին: Դժբաղխատարար, փորձառու բիւրօիրատիան նախագրուշացրուած էր: Տեղական բիւրօկրատիան ապացուցեց, թէ հայերը զանկանում են վերականգնել «Մեծ-Հայաստանը», թէ կաթողիկոսը արդէն ձէր է և իր հեղինակութիւնով ազդում է սինօդի վրայ, թէ հոգևորականութիւնը, ինտելիգենցիան և մամուլը վարակուած են հակա-կառավարչական գազափարով:

1885 թուին փակուեցին հայոց զպրօցները, փոզոց շարտուեցին երեսուն հազար աշակերտներ և 900 ուսուցիչ: Ընդամենը փակուեցին 500 զպրօցներ:

Ուսանելի է ամենից տաջ,—պատմական տեսակէտից նկատենք,—ներկայ հարցում մեր լուսաւորութեան մինիստրի կատարած դերը:

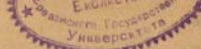
Կովկասեան ուսումնարանական շրջանի հոգարարնու պ. Ամնօվսկի գործ դրեց ամեն նաբ, որպէս զի հայոց զպրօցները փակուած լինեն, թէև երեսում էր, որ նրա ուղղակի պարտականութիւնն էր պաշտպանել նրանց, մամուլի անցորդների գազրելի յարձակումներէն: Վերջ ի վերջոյ պ. Ամնօվսկին հասաւ իր նպատակին: Այդ այն Ամնօվսկին է, որ 50 տարի վարելով ուսումնարանական գործը Ռուսաստանում և Կովկասում՝ այդքան ժամանակամիջոցում չը կարողացաւ բացել երկու հարիւր սուսաց զպրօց, բայց կարողացաւ յանկարծ մի օրում փակել հինգ հարիւր հայոց զպրօցներ:

Մասամբ հայկական զպրօցները փակուեցին

1886 թուին Մակար 1 կաթոյիկոսի ազգեցու-
թիւնը վերականգնելու համար, որը կաթոյիկո-
սական երկրորդ կանոնիցատ էր և շէր սիրուած
հալերից: Մակարի մահից յետոյ 1895 թուին
գաբրոյնները բոլորովին փակուեցին:

Շատ խոսուեցան մեզանուստ այն մասին իբրև
թէ հայերը իրանք են փակել իրանց գաբրոյնները:
Այդ տաարկութեան անպաշտոյն լինելը հասկանա-
լու համար, պէտք է իմանալ թէ ինչ էր պահան-
ջում հոգարարուս պ. Եանուզակին: Ի միջի այլ
իրան յատուկ պաշտանների հետ՝ նա տաաջագրեց
այսպիսի հրեշաւոր պահանջներ՝ — անասման
թւով և աշակերտներ և ուսուցիչներ կարող են
կախուած լինել ուսումնարանական հոգարարուսի
կամքից ոչ հայերից, հայոց լեզուի գաաը, հայոց
կրօնի ուսուցումը, իբրև աւելորդ տաարկաններ,
կրնատում են ամբողջովին, գաբրոյնների պահ-
պանութիւնը ամբողջովին պէտք է հայերի հաշ-
ւին լինի: Օտարաաի է, նիշա շէ, տանուագն:
Եթէ աշակերտներ և ուսուցիչներ պէտք է լինեն
ոչ հայեր, էլ ինչու ուսումնարանները պէտք է
անուանուեն հայկական, և որ գլխաւորն է՝ պէտք
է պահպանուեն հայերի հաշուով:

Հարկաւոր ուշադրութիւն դարձուեց, ի
հարկէ, և հայոց հոգևոր միջնակարգ գաբրոյնների
գրայ: 1900 թուից, հակառակ հաա. XI մաա 1-ի
1206 յոդուածի նար սեմինա, իանների բացման
թոյլաաուութիւն շէ տրում և մինչև իսկ բարձ-
րաաագանդ և հայերից աաանձին յարգանք փա-
յելոյ Խորէն Սաէփանէ եպիսկոպոսը Բազուսմ

Շամախու թեմի համար սեմինարիա բացելու նը-
պատակով նուիրատուութիւններ ժողովելու պատ-
ճառով արտաքուսեց Կովկասի սահմաններից, նը-
կատուելով իրրև անբարեխոյս և անհանգիստ մարդ

Հրատարակվում է կառավարչական բացա-
արութիւն թէ հայոց սեմինարիաները և մինչև իսկ
էջմիածնի նեմարանը չեն օգտվում առանձնա-
շնորհութիւններով զինուորագրութեան վերաբերմամբ,
որով նրանք օգտվում էին մինչև այդ ժամանակ,
սկսած 1887 թուից, երբ մայրուսեց զինուորա-
գրութիւն Կովկասում, հաւատարապէս օրուսաց և
կաթոլիկ սեմինարիաների:

Վերջապէս, եկեղեցական կայքերի վերջնե-
լը, որոնց միջոցով պահպանվում են սեմինարիա-
ները և էջմիածնի նեմարանը, կը ստիպէ այժմ
վերայնել և իրողապէս փակել նրանց: Երբ ևս
զրում եմ այս տողերը, ևս կիմանամ, որ նեմա-
րանը փակուած է:

Ով գիտէ, կարելի է հիմի էլ գտնուեն այն-
պիսի սրախօսներ, որոնք վերկինամ և ապացու-
ցանեն, թէ հայերն իրանք են փակել իրանց թե-
մական դպրոցներն ու նեմարանը:

Գպրոցների փակելով հայերի համար վերջ-
նականապէս չը փակուեց զէպի յուսաւորութեան
առաջնորդող հանապարհ: Գոյութիւն ունէին կըր-
թական հաստատութիւններ, և գլխաւորապէս գո-
յութիւն ունէին բարեկարծական բնկերութիւն-
ներ, որոնք չբաւար չէին մին ապիս
կրթութիւն ստանալ յարկ զի ինչ որ ասում էին

Եւ ահա հայոց զպրոցների փակելուց յետոյ հետևում է և հայոց բոլոր կրթական և բարեգործական հաստատութիւնների փակելը:

III

Հայոց կրթական և բարեգործական հաստատութիւնների փակումը

Եթէ ուշադրութեան արժանանալ, որ հայերը կոմկասում թուով մէկ ու կէս միլիոն են, այն ժամանակ այնտեղ գոյութիւն ունեցող բարեգործական հաստատութիւնների քանակութիւնը անբաւարար էր մինչև իսկ:

Այդ հաստատութիւնների զլուխ էր կանոնաւորապէս հայոց բարեգործական ընկերութիւնը, որի կանոնադրութիւնը հաստատուած էր 1881 թուի յունիսի 6-ին: Ընկերութեան նպատակը շատ համակրելի է, նկատուած է կանոնադրութեան առաջին կէտում: Նա նպատակով կրթութեան և արհեստների արածման կոմկասի և Անդրկոմկասի հայերի մէջ: Ընկերութիւնը սգնութիւն է գալիս ուսանողներին, կառավարութեան թոյլատրութեամբ բացում է նոր զբոսայրոցներ, պահպանում է արդէն գոյութիւն ունեցողները, հրատարակում է գրքեր և պահպանում է կրթական հաստատութիւնները:

Մասաչուսեթս աշտաղէս էր և գոյութիւն ունեցող հայոց միւս բարեգործական հաստատութիւնների նպատակը, ինչպէս Բագուի «Հայոց Մարգասիրական ընկերութիւնը», հաստատուած զեռ 1863 թուին և «Թիֆլիսի հայոց կանանց

բարեգործական ընկերութիւնը, հաստատուած 1881 թուին:

Սակաւ բացառութեամբ այդ ընկերութիւնների գործունէութիւնը կայանում էր գիմնագիտաների և բէալական գպրոցների շքաւոր աշակերտներին օգնութիւն ցոյց տալում:

Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերութիւնը, օգտուելով իր իրաւունքից, իր գործունէութեան 15 տարուայ ընթացքում բացեց 18 բաժանմունքներ փոքրիկ քաղաքներում և մեծ գիւղերում:

Մամուլի զանազան ինսիտուացիաների նընչման տակ, 1894 թուին ձեռնարկեց մանրամասն և լուրջ քննութեան հայոց բարեգործական ընկերութիւնների բոլոր գործերի, որ տուեց բարերար հետեանք քնուղ հաստատութիւններին, իրողութիւնը պարզուեց նշտագոյն կանօնադրութեան սահմաններից շանցած և կատարելապէս արինաւոր:

Սակայն այդ քննութիւնից յետոյ դուրս եկաւ կարգադրութիւն, որ ընկերութեան նոր բաժանմունքները բացուեն միայն Բարձրագոյն հրամանով: 1899 թուին բոլոր այդ հայոց բարեգործական ընկերութիւնները փակուեցին:

Ինչով նրանք մեղաւոր հանդիսացան կովկասեան վարչութեան առաջ:

Առաջագրած հարցի պերհախոս պատասխանը ծառայում է, այն տարրական, կամ տեղի նիշար անընական կանօնադրութիւնը այդ բարեգործական ընկերութիւնների, որ գրուեց յատ-

կապիւն հայերի համար և որք ամենալաւ կերպով
ընտրուած է կովկասեան բիւրօկըստտիայի յարա-
բերութիւնը գէպի հայերը:

Պէտք է հասկանալ, որ զեռ երկու տարի
առաջ մինչև հայոց բարեկործական հաստատու-
թիւնների փակելը, այն է 1897 թուին մեր կա-
ռաւարութիւնը մշակեց տարրական կանոն բա-
րեկործական ընկերութիւնների համար Ռուսաս-
տանում, որի նախագիծը յայտարարուեց ներքին
գործերի մինիստրութեան անտեսական գէպար-
տամենատի կողմից 1897 թուին յունի.ի 16-ին
N: 5328. նախագիծը աչքի առաջ ունի, թէ կա-
րեւոր են ներկայ հանգամանքում և ստարտըսան-
ները, Հարկաւոր է միայն արտագրել տարրական
կանոնագրութիւնը, անուանել նոր բացուելի ըն-
կերութիւնը և նահանգապետը առանց յարարե-
րութեան մէջ մանկու մինիստրութեան հետ,
թոյլատրում է նոր ընկերութեան բացումը:

Մենք գիտենք որ շատ ընկերութիւններ
ծնունդ առան այդ կերպի:

Տարրական կանոնագրութեան պակասու-
թիւնը կույանում է տեւորդ ձեռականութեան մէջ,
բայց ընդհանրապէս նա բուսականացուցիչ է
Քուսմ էր թէ օրէնքը պարտադիր է և կովկասի
համար, իսկ տարրական կանոնագրութիւնը պե-
տական է և հայերի համար: Այդպէս չը նայեց
գործին կովկասի ադմինիստրացիան: Նա հեղի-
նակեց նոր կերպի կանոն, օրինակելի կանոն
հայոց բարեկործական ընկերութիւնների համար,
որոնք իրաւունք չունեն բարեկործութիւն անե-

լու... Այդպիսի պայմանների մէջ են գրած և
 քարշ են տալիս իրանց խղճուկ գոյութիւնը թիֆ-
 լիսի հայոց բարեգործական ընկերութիւնը, թիֆ-
 լիսի կանանց բարեգործական ընկերութիւնը,
 Բագուի հայոց Մարդասիրական ընկերութիւնը:
 Այդ բարեգործական ընկերութիւնների իրաւունք-
 ները բարեգործութիւն անելու մէջ այնքան սահ-
 մանափակուած է, որ դժուար է ընդունել նրանց
 իբրև բարեգործական հիմնարկութիւններ: Կա-
 բելի է ազգաստին տալ հայ, թէյ, կերակրել նրան,
 հազցնել, ապաստան տալ, բայց չէ կարելի նրանց
 երեխաներին տալ կրթութիւն, ուսման նպաստ և
 այսպէս թէ այնպէս պճել լուսաւորութեան վասն-
 դասը գործում: Ամենեկին!

Դուք կարող էք հազցնել ազգաստների փոք-
 րիկներին, բայց Աստուած ազատէ! — ոչ գիմնա-
 գիական համազգեստ! Ճիշդ չէ արդեօք, գրանից
 հետո բիւրօլքատիան հայերի հալածման մէջ և
 ինչպէս որ լինի ստեղծել հայկական հարց՝ -- չը
 կարողացաւ գնան:

Սխալվում էք, գուք կը տեսնէք, որ նա
 հետո գնաց!

Բարեգործական հաստատութիւնների փակ-
 ման հետ փակուեցին և համակրելի, համեստ,
 ստեղծուած գերմարդկային ջանքերով ցրուած
 կովկասի և Անդրկովկասի քաղաքներում և գրա-
 դարան ընթերցարանները, որոնք դուք էին քա-
 շում մարդկանց պանդոկներից, պինհաներից, և
 ներշնչում էին սէր դէպի կրթութիւն հասարակ,
 սամիկ մարդկանց:

Վերջապէս 1900 թուի յունիսի 16-ին փակուեց «Հայոց հրատարակչական ընկերութիւնը» որի կանոնադրութիւնը 1880 թուին յունուարի 21-ին հաստատել էր Նորին Բարձրութիւն Մեծ Իշխան Միխայիլ Նիկոլաեւիչը:

«Թիֆլիսի հայոց հրատարակչական ընկերութիւնը,—յայտնում է կանոնադրութեան երկրորդ կէտը,—նպատակ ունի հրատարակել հայերէն լեզուով օրինակելի թարգմանական գրքեր, պահպանելով ցէնզուրական ընդհանուր կանոնները»:

Դա մի համեատ ընկերութիւն էր աստիկան 5000 բուրլի փոքրիկ բիւջէտով իր 21 տարուայ գործունէութեամբ հրատարակելով 187 հրատարակութիւն, այն է՝ թարգմանական—133, ժողովածու—33 և ուսանելի—21: Այստեղ կան Շէքսպիրը, Դոստոև, Մօպսսանը, բայց ասելի մեծ թիւը կազմում է սուսայ հեղինակութիւնները:

Որովհետեւ բոլոր այդ հետևողական սիստեմի միջոցները նպատակ ունէին, եթէ թոյլ կը տօք, այսպէս արտասանել վերագարձնել հայերին իրանց նախկին գրութեան, գրկել նրանց լուսաւորուելուց և ստիպել նրանց սուսանայ, այն ժամանակ, ի հարկէ, հարկաւոր ուշագրութիւն էր դարձուած և հայոց մամուլի վրայ, նոր անսպիրտներ և լրագիրների հրատարակելը բոլորովին թոյլ չէր տրուում, բայց հիները հեշտութեամբ փակվում էին, թէև նրանք հրատարակվում էին նախնական ցէնզուրայի թոյլտուութեամբ և հետևարար օշինչ յօդուածներ փոքր ինչ ինքնուրոյն և ազատ մըա-

քով գրուած չէր թոյլտարվում: Այսպէս փակուած էին՝ «Արձագանք» շաբաթաթերթը, մանկական ամսագիր «Տարազ»-ը, զազարեցրած էր «Մշակը» և «Նոր-գարը»—ցենզուրայից թոյլտարած յոգուածների պատճառով! Տեղական ցենզուրայի խստութիւնները զարմանալի են: Հայոց լրագիրներին և ամսագիրներին վիճակուած է առաջնորդողներ և բանասիրականներ գրել միայն թատրոնների մասին: Եւ այդ էլ կարգացում է առղերի տրանքներով: Չին թոյլտարուել յոգուածներ սուսկերի ֆասակարութեան մասին, որովհետեւ, բացատրում է ցենզորը. «սուսկերը սիրելի կերակուր են ուղղափառներին»: Չէ թոյլտարուել յոգուած շոր մրգերի էկսպորտի մասին, բանք մրգերի էկսպորտի համար չէ, բայց մրգերի տակ Աստուած գիտէ հեղինակը ինչ խորհրդաւոր միտք է յայտնում: Արժէ թուել աւելի: Այդ բոլորը վկարեբում է հայրենի կուրիոզների աշխարհին, որը, ի հարկէ, կը գանձի իր անաշտա պատմագրին: Այդ բոլորը վերաբերում է, ասում ենք մենք կուրիոզների աշխարհին և մենք, ի հարկէ, ոչ միայն կը ծածագէինք, այլ կը իզնայինք նաև, եթէ չը ցուէինք տեղական լեզուով գրողների համար, որոնք իրանց ամբողջ կեանքում գրում են Ազգայութի լեզուով, յոյս շունենալով երբ և է գրել բնական մարդու լեզուով փոքր ազգութիւնների կարեւորների մասին...

Ցենզուրայի խստութիւնները հասել են այնտեղ, որ Բաֆֆի յայտնի հեղինակութիւնները,

ուղղուած թիւրքերի դէմ և բարի զգացմունքով վերաբերուած դէպի սուսնեքը, երկրորդ հրատարակութեամբ կարողացան լոյս տեսնել միայն արտասահմանում, Վենետիկի Միֆթարեանների տպարանում: Մինչև իսկ արգելուած է «Կարգանանց պատերազմ» պատմական պիէսայի ներկայացնելը, որը նկարագրում է հայերի կոխը պարսիկների հետ V-րդ դարում հաւատի համարժեշտարարութիւնը պահանջում է ասել, որ նոյն իսկ Պարսկաստանում ոչ թէ միայն այդ պիէսայի ներկայացումը թոյլատրուած է, բայց սովորաբար մինչև իսկ զահաժառանգը այցելում է այդ պիէսայի ներկայացումը!...

IV

Նկեղեցական կալուածների վերացնելը և Կարադիկասի սափնանի փոխացնելը

Բոլոր վերադրեալ միջոցները նպատակ ունէին արմատախիլ անել հայոց լիզուն:

Այժմ տեսնենք այն միջոցները, որոնք մեր հայերիս կարծիքով Կովկասի իշխանութիւնը գործ է դրել, ցանկանալով կործանել հայոց եկեղեցու հիմքերը այդ միակ միֆթարութիւն պահանջողը թշուառ ժողովուրդին:

Հրաման 1903 թուի յունիսի 12-ին: Յունիսի 12-ին դուրս եկաւ հրաման հայոց եկեղեցական կալուածների վերցնելու առիթով: Այդ հրամանը, որ նոյն իսկ հաւանութիւն չը գտաւ միջխտրների կամիաւում, անի իր սուսնեքի պատմութիւնը:

Երբ փակուեցան հայոց դպրոցները, կոզ-
 կասի վարչութիւնը սկսեց հայերից ասնել եկե-
 ղեցական կալուածները, որոնց արդիւնքով պահ-
 պանուս էին դպրոցները: Ապացոյցների ներ-
 կայացնելը, հրամանագրների, դանազան գնու-
 մնումների ցոյց տալը, որոնք հաստատում էին,
 թէ այդ կալուածները պատկանում են եկեղեցի-
 ներին և նրանց կատարեալ սեփականութիւն են
 կազմում՝ չը կանգնեցրին իշխանութիւններին:
 Ուսումնարանական շրջանի հոգաբարձուն բացար-
 ձակ յայտնեց, որ եթէ իր կարգադրութիւններին
 չեն հասնում հայերը՝ թող դիմեն դատարանին,
 իսկ ադմինիստրացիան պահանջում էր անպայման
 խնամարհուել: Այդպիսով շատ կալուածներ հայե-
 րից իրողապէս վերցուեց: Երբ կաթողիկոսի
 բողոքները չօգնեցին, այն ժամանակ դատարա-
 նին առաջադրեցին պահանջներ, որոնք ինչպէս
 և պէտք էր սպասել, բոլորն էլ բաւականութիւն
 տաացան կատարելապէս, դատաստանական խո-
 շոր ծախսեր գնելով լուսաւորութեան մինիստ-
 րութեան վրայ: Եւ ճշմարիտ, հայկա՛սան եկեղե-
 ցական հիմնարկութիւնները տիրում էին իրանց
 կայրերին համաձայն 1212 յոդուածի հատ. XI
 մ. 1 հրատ. 1896 թուի: Շատ հոգեր և տեղեր
 բազկանում էին իրրն էջմիածնի սեփականու-
 թեան հին ժամանակներից պարսից տիրապետու-
 թեան. սրերից, յանախ ինչպէս առատ նուէր
 պարսից Շահերից, որոնցից շատերը յարգանք
 էին տածում դէպի էջմիածնի սրբութիւնները և

ընդունում էին նրա իրաւունքը և գեասկչաութիւնը:

Երբ մեր գաւառաբանները վճիռներ չալացրին յողուտ հայերի, Կովկասի ազմինխարացիային աջակցելու համար յայանունեց յունիսի 12-ի հրամանը: Գա միանգամից զրկեց հայ եկեղեցիներին նրանց գոյութեան բոլոր ազրիւրներէց: Հայ եկեղեցին զրկվում է իրաւունքից ոգտուել իր կայքերի արդիւնքից և գումարների տոկոսներից, նա իրաւունք չունի կարգադրութիւններ անել բայց վերադաւում և իր իրաւունքները իբրև սեփականատեր: Օրինակելի իրաւունք է առանց որ և է իրաւունքի! Եթէ սակայն կարելի էր ստեղծել բարեգործական հիմնարկութիւն առանց բարեգործութիւն անելու իրաւունքի, էլ ինչու չէ կարելի ունենալ ինասխտուտ սեփականութեան իրաւունքի առանց հասկանալու սեփականութեան իրաւունքը? Մի՞նչև իսկ այն ինչ որ պէտք է կտակուի եկեղեցուն՝ պէտք է պատկանի ոչ թէ եկեղեցուն, այլ գանձարանին: Հայոց եկեղեցին հանաչվում է անընդունակ: Իրաւաբանական մտքով, որէնքը ստեղծեց, յամենայն դէպս, ինչ որ նարուքիսն անյայտ դիտութեան մէջ, ինչ որ հակաբնական: Գանձարանը ինամակալ է հայոց եկեղեցուն: Բայց ամեն ինամակալութեան վերջ է լինում, իսկ այս ինամակալութիւնը տեսնելինային թագաւորութիւն է, անվերջ է! Ինամակալութեան տակ եզոյները ոգտվում են արդիւնքից և տոկոսներից, այստեղ ինամակալու-

Քեան տակ եզոզը ոչինչ չէ ստանում և ոչինչ էլ չի ստանայ:

Ահա մեզ և մի փոքրիկ պատկեր.—Նոր-Նախիջևանում Բազարնի հրապարակում գտնվում է մի մեծ աուն, որն առատ նուէր է անզլիահապատակ հայ բարեգործի Հնդկաստանից: Վերին հարկերում տեղաւորուած է հայոց սեմինարիան, իսկ ներքին յարկում տեղաւորուած են մի շարք իտալացիներ: Այժմ արդէն երկու տարի է կապալաւորները կապալաւորուած տանում են գանձարանը, իսկ սեմինարիան հագիւ հազ մասնաւոր սորսմութեամբ ծայրը հասցնում է ծայրին: Ուրիշ հայոց սեմինարիաներում և նեմարանում աւելի վատ է: Ուսուցիչները քաղցած են բառացի նշանակութեամբ, գաստւորութիւնը սպանիչ է...

Եւ այդպիսի անբնական կարգ գոյութիւն ունի ոչ թէ թիւրքիայում կամ Պարսկաստանում, այլ եւրոպական պետութեան մէջ: Եւ հարցնում եմ մւմ և ինչի համար այդ բոլորը հարկաւորուեց և հարկաւոր է դարձեալ...

Եթէ 1903 թուի յունիսի 12-ի օրէնքի նըպատակն էր զրկել հայոց եկեղեցիին գոյութեան բոլոր միջոցներից, այն ժամանակ 1903 թուի հոկտեմբերի 18-ի օրէնքի նպատակն է, զրկել կաթողիկոսին իր անկախութիւնից և նշանակութիւնից և կաթողիկէ եկեղեցին այն իրաւունքներից, որոնք ապահովուած էին նրա համար սկսած Գրիգոր Լուսաւորչից, այսինքն V-րդ դարից:

Համաձայն 1140 յոդուածի հ. XI մ. I. կաթողիկոսը սինոդի անգամութեան համար ներ-

կայացնում է երկու թեկնածու և զարեբով սըրբազործուած աւանդութեամբ սովորարար առաջին կանգիդասը հաստատում է Քաղաւոր կայարից: Բայց վերջին ժամանակներս կաթողիկոսի տանտանայ տաղտոգրութիւնը մնում է ձայն բարբառոյ յանապատի և սինոզի անգամներ նշանակվում են առանց կաթողիկոսի գիտութեան և երբեմն նրա կամքի հակառակ, անարժան մարդիկ կամ յամենայն դէպս պատրիարքին անպէտք, ի վրաս հոգևոր կարգապահութեան:

1903 թուի հոկտեմբերի 18-ի որէնքը արժատախիլ է անում հայոց եկեղեցու առաջին Բանայապետի բարձր դիրքը: Հայոց կաթողիկոսը մինչև իսկ տիրացուներ և քահանաներ չէ կարող նշանակել առանց համաձայնութեան ազմինխտրական և ուստիկանական սանկցիաների իշխանութեան: Դուրս է գալիս ինչ որ զարմանալի և առհասարակ անհաստատալի, քանի որ այդպիսով կաթողիկոսը եկեղեցու ստորին պաշտօնեաների վերաբերմամբ աւելի պակաս իրաւունք ունի, քան, օրինակ, ուստիկանական պրիստաւը կամ թաղական հակոզը:...

Կաթողիկոսին միակ միտթարութիւն մնաց այն, թէ կովկասի բիւրօկրատիան գրանից հետո ևլ շի գնայ, ևլ տեղ չը կայ գնալու:

1868 թուից լոյս է տեսնում կաթողիկոսի պաշտօնական «Արարատ» օրգանը իրզնուկ բովանդակութեամբ, առանց նախնական ցէնզուրայի: 1897 թուին «Արարատը» ենթարկվում է Քիֆլիսի ցէնզուրային: Նայն իսկ հայոց օրացոյց-

ների թոյլատուութեան իրաւունքը խլվում է Կաթողիկոսից:

Թէև գրանք մանր բաներ են, բայց ընտրոշ, որոնք ապացուցանում են այն, որ տեղական իշխանութիւնները վնասել են որքան հասար է ստորացնել, առանց կարիքի գրանոււմ. ամեն միջոց գործ գնելով նոյն իսկ մանր բաներին խտրութիւն չը գնելով, վիրաւորելով արժանաւորութիւնը, պատիւը, նշանակութիւնը և կոչումը ութսունամեայ ծերունի նահապետի!...

Երկու հարցում ևս սենատը կրճատեց Կաթողիկոսի իրաւունքները այն է ապահարզանի և երգման հարցում: Համաձայն 1132 յօդուածի հ. XI մ. I աստիճանորդուելով հայ լուսաւորչական եկեղեցու հինաւորց կանոններով՝ պատրիարքը վերջնականապէս վճռում է զուտ հոգևոր գործերը: Ապահարզանը պատկի խորհուրդ նկատուելով և երգումը եկեղեցու մէջ հայկական եկեղեցու հինաւորց կանոններով հանաչվում էին իր ի հոգևոր գործ: Սենատը տալիս է առանձին, մեր եկեղեցական կանոնների հետ կապ չունեցող բացատրութիւն... Այժմ ապահարզանը վերցուած է Կաթողիկոսի իրաւասութիւնից, իսկ երգումը պէտք է ընդունուի ուստաց լեզուով:

Իբրև գեղեցիկ աւանդներ բուն պետական գործող մարդկանց՝ կոմս Կործնցովի, Պատկերչի, Բարեառախնակու և այլոց, որոնք աշխատում էին բարձրացնել հայ հոգևորականութեան ազգեցութիւնը և նշանակութիւնը, մոռացուած էր բոլորովին այդ նշանակութիւնը և ամեն մի հայ աշ-

քում Կաթողիկոսի սրբազան աստիճանը 1903 թուից զազարեց մինչև իսկ... պատուաւոր յիշուելու!...

Զուգընթացաբար Կաթողիկոսի սրբազան աստիճանի փոքրացնելու հետ, բարձրանում է սինոդի պրոկուրորի կոչումը, որը սկսեց գործել զանազան շրջաբերականների, հրամանադիրների և ցուցմունքների հիման վրա: Սինոդի պրոկուրորը սկսում է խաղալ իր կոչման ոչ յատուկ դեր և ստանում է գերակշռող նշանակութիւն: Հակառակ 1139 յոդուածի հ. XI մ. 1. արդէն պրոկուրորը սինոդի դիւանատուներ համարում է իրրև իր սեփական դիւանատուն, նշանակում է պաշտօնեաներ Կաթողիկոսից չը համակրուած կամ նրան հակառակորդ անձնաւորութիւններից բոլորովին անուշադրութեան թաղնելով վերջինին: Կաթողիկոսը լինելով սինոդի նախագահ, չէ կարող հրամայել սինոդի դիւանատան գրադրին!...

Սինոդի նախկին պրոկուրոր պ. Կանչելին գրա վերաբերմամբ վաստակեց ասանձին հուշակ, իրաւունք տալով իրան երբեմն մինչև իսկ բարձրացնել իր ձայնը Կաթողիկոսի ներկայութեամբ և վարել նրա ղէմ ինտրիգաներ: «Россія» լրագրի մէջ երգուեալ հաւատարմատար Դ. Բալուզեան ասաջ էր բերում ճնշող փաստեր, որոնցով հաստատում է թէ պ. Կանչելին աւելի գերազասեց ապրել Թիֆլիզում, ուր պէտք է հասցնէին նրան սինոդի ամբողջ գործակալութիւնը: Այդպիսով էջմփածնի սինոդը զրեթէ վերացուած էր, գործում էր միայն պ. Կանչելիի գրասենեակը...

V

Ի՞նչու համար են յուզվում հայերը

Ի՞նչու համար են յուզվում հայերը: Այդ խնդրին կարծեմ արդէն մենք պատասխանել ենք: Գործերի գրութեան բոլոր պատահառարանութիւնները, որոնք վերաբերում են զպրոցներին, կըրթական և բարեգործական հաստատութիւններին, եկեղեցուն և կաթողիկոսին՝ անպայման վրդովեցուցիչ բնասորութիւն ունէին, և նայն իսկ առանձին միջոցների արագ գործադրութիւնը չը կարողացաւ նպաստել որ և է հանդատութեան ամբաստնողման հայերի մէջ: Մենք զգում էինք, որ հալածվում ենք անպայման, որ կաթողիկոսի ազերաները չեն օգնում գործին: Մեզ ամեն մէկիս պատում էին ախուր մտքեր: Իրողութիւնը անմխրթարական էր: Մենք բոլորս էլ հեռահեռ գտնանք կասկածելի և կասկածելի: Այդ բոլորը մեր պէտք է ասնի: Ինչու համար: Հետամտարար հարցնում էինք մենք:

Անկասկած էր, մեզանից պահանջում էին ստիպմամբ ուսանալ: Եւ մենք չը կարողացանք նկատել, որ հայերէն լեզուի զաստատութիւնը արտաքսուած է ամեն տեղից, մինչև իսկ Արևելեան լեզուների Հազարեան նեմարանից, հիմնուած սուսաց կառավարութեան յայտնի ծառայութիւն մատուցած հայերից: Հայոց լեզուն արտաքսվում էր: Հայոց կրանի ուսուցումը կամ չէր կատարվում, կամ կատարվում էր անպարտադիր կերպով, իրբև աւե-

լորդ առարկայ, միկրոսկոպիկական քանակութեամբ, այնուամենայնիւ ազմիրնխառաջիան չսնում էր, որ հայոց կրօնի գասասաութիւնը կատարուի սուսաց լեզուով: Ո՞ւմ համար է գաղտնիք, որ օրինակ, նախիջևանցիք տամնեակ տարիներ աշխատում են, որ քաղաքի միջոցներով բացուեն գիմնազիա կամ բէալական դպրոց այն պայմանով, որ հայոց կրօնը ամնդուի հայերէն լեզուով: Երկու անգամ իբ պատգամաւորները գնացին Պետերբուրգ և մի անգամ Թարկով հոգարարնու պրոֆէսոր պ. Ալիկսենկօի մօտ: Իզուր աշխատանք՝ ևւ այդպէս մինչև այժմ մենք չուենք ոչ գիմնազիա և ոչ բէալական դպրոց *):...

Ի վերջոյ հայոց նոր տանարների շինելը այլ ևս այնպէս հեշտութեամբ չեն թոյլատարում և եղել են մերժման դէպքեր:

Բայց այդ բոլորը նսեմանում են համեմատելով այն վտանդի հետ, որ ներկայանում է հայերին ուղղափառութիւնը Կովկասում վերականգնեցնող ընկերութիւնից: Հայերը ընդունել են քրիստոնէութիւն գեո IV-րդ դարում և ձախորդութիւններ կրեցին իրանց հաւատի համար իրանց հարևաններից և այժմ էլ գեո հաւատի համար շատ են տանջվում թիւրքիայում:

*) Այս տպերը գրելուց յետոյ գուրս եկաւ հրովարտակ ուղբի 17-ին տօրանական համերոգութեան սկզբունքների ամբողջական մատնու: Այդ հրովարտակը գեղեցիկ քննադատութիւն է Կովկասեան ազմիրնխառաջիայի բոլոր տպակալի գործունէութեան հայ լուսաւորչականների վերաբերմամբ:

Հայաստանում ապրում էին շատ քրիստոնեականեր նոյն իսկ Փրկչի մամանակից և ինչ: Միթէ գարմանայի չէ, որ հարկաւոր եղաւ նորից գարձնել նրանց զէպի քրիստոնէութիւն: Փոխանակ նրան որ ուղափառութիւնը աստածոց ընկերութիւնը իր ամբողջ շնորհը դորձ զնէր զէպի քրիստոնէութիւնը գարձնելու հոպիտ, վայրենի լանականներին, կուժիկներին և այլոց, նա ձեռք է առել հայերին, նոյն իսկ նահանգապետների կառնդուն մամանակցութեամբ, որոնք յաճախ մտաւնում են իրանց ուղղակի պարտականութիւնը և ընդունել են միտիւններնորի գեր: Այդպէս էր, որինակ, Արևանի նահանգապետ Շալիկովը: Արբիւն շահանաները այցելում էին բանտերը, խոստումներ անելով բանտարկեալներին, իսկ ուղղափառ հայերը կառավարութեան մտանդութեան տարկայ էին դարձել:

Պետական ծառայութեան մէջ հայերը վազուց չեն ընդունվում: Հին ծառայողներին տեղեր էին առաջարկում Ռուսաստանում: Աւ ծննդական վկայականները հայերի համար ներկայանում էին իրրե ազացոյցներ նրանց քաղաքականապէս լինելու մասին: Սկսուեցին հայերի խմբական արտաքստումները կովկասեան սահմաններից, ինչպէս հասարակական հանգստութեան համար ֆուստկար մարդկանց: Հագարաւոր մարդիկ թողնում էին գրազմունքները, ընտանիքը, բնակավայրերը, միայն կապկածանքի պատճառով, առանց դատելու: քննութեան ենթարկելու, միայն շնորհիւ վկայութեան ուստիկանական ստորին իշխանա-

ւարձերի միշտ Յնալով զազգանիք չենց իրանց զո-
ների համար: Բուրբ այդ հայերը արտաքսովում
էին ինչպէս յանցաւորներ, մեր անդրկելի կայս-
րութեան զանազան քաղաքները: Ինչքան այս-
տեղ անմեղ զոներ կային: Ինչքան մարդիկ աւե-
րուեցան: Քանիաները չը կարողացան տանել այդ
փորձանքները: Ինչքան վիշտ: Ինչքան արտա-
սուք:

Ինչպէս կարող էր ժողովուրդը բուսական
իմել, ուրախանալ, ժպտալ? Ինչպէս կարելի էր
պահպանել հանգստութիւնը:

Իսկ հայ փախստականները Թիւրքիայից?

Նրանք քիւրդերի բարբարոսութիւնից ազա-
տուելու համար փախան Կովկաս տունց անցա-
ցրերի: Նրանց խելոյն երկրի սահմաններից ու-
զարկեցին Ռուսաստանի խորքերը: Մըք ես գրում
եմ այս սողերը, իմ ձեռքում զանգում է նամակ
ստացուած Մինդելիմնակու (Սփիւման նահանգ)
նամակը ստորագրուած է տասնհինգ ինդրոզնե-
րից: Նրանք անցադիրներ չունէին, քանի որ
փախել էին Թիւրքերի հալածանքից և Կովկա-
սեան ադմինիստրացիական կարգադրեց արտաքսել
նրանց զէպի չեռու Մինդիլիմնակ: Լեզու նրանք
չեն հասկանում, բառացի նշանակութեամբ քաղ-
ցած են չունենալով մի կտոր հաց: Ասացէք իրն-
դրեմ, ինչով են նրանք յանցաւոր, նրանով որ
իրանք ծնուել են մահմեդական անիրաւ հողի
վրայ իբրև քրիստոնեաներ և նրանք եկան մեզ
մտա իբրև քրիստոնեաների մտա: Աւ ինչ ենք
անում մենք? Մենք նրանց արտաքսում ենք:

Գիտէ՛ արդեօք ընթերցողը յիշաչար հայերի պատմութիւնը Սուխումի շրջանում և առհասարակ Սև ծովի ափերում? Թիւրքիան պատերազմից յետոյ նրանք տեղափոխուեցին այստեղ Տրայիզոնից, Սամսոնից և նրա շրջաններից, Այդ երկիրը բաղկացած էր միայն անանցանելի, սերս հանձներէից, Ջերմից մեռնում էին հազարաւոր գաղթականներ: Առհաս եկան հայերը, ինչպէս հաստատացնում է իշխան Եկրովաշիձէն, և ծաղկեցրին երկիրը, արդիւնարեւելով ընտիր ձխախտաւ: Նրանք արթնացրին մինչև այդ մասնակ քնած երկիրը, կեանք տուին նրան: Բարձրացան հողերի գները *): Աւելացան գանձարանի եկամուտները: Մխախտաի տեսակը հասաւ զարմանալի կատարելագործութեան և պատաս է.—Այստեղից արտահանվում է ձխախտա... Ազիպասա: Հայերը ընտելացան երկրին: Տներ եկեղեցիներ շինեցին. նրանք քան հազար հողի են: Յանկարձ Կովկասի ազմինիտարացիան կարգադրում է գաղթեցնել հայերին հետո: Միրիբի խորքերը: Միջնորդութիւնները ազաչանքները չօգնեցին: Բայց, բարերազգարար գործի մէջ խառնուեցին սուսմեական ընկերութիւններ, Կովկասազէաներ: Գեներալ-լէյտենանտ Մալաման խոստացաւ մասնակից լինել նրանց վիճակին: Բայց ինչքան կան այդպիսիներ—յուսահատու-

*) Մի գետիամբն հողը, որ ստաջ տալիս էր մի բարձր եկամուտ՝ այժմ տալիս է 20-ից մինչև 30 բարձր: Հողի գինը բարձրացաւ 15 անգամ աւել: Առաջ նրա գետիամբնը արժէր 20—30 ռ. իսկ այժմ 200—400.

թիւնը, արատասուքը, որոնց մենք չենք տեսնում
և որոնց վիճակին ոչ ոք ուշադրութիւն չէ դարձ-
նում^{*)}։

Ա. Ինչպէս վերջին վերաւորանք,—այդ Բա-
ղուի կոտորածի սարսափելի շուրն էր, ինչպէս
վերջին տխուր ձայն թագման հանդիսի, այրուող
անասնելի ցաւով համակեց մեր բոլորիս վշտա-
հար սրտերը¹...

Նշանակուած Ա. Մ. Կուզմինսկու սինասո-
րական քննութիւնը կը հանդատացնէր, ի հարկէ,
հասարակական կարծիքը, եթէ հետացնէին պաշ-
տօնից տեղական իշխանաւորներին։ Ահա թէ ին-
չու ապրիլի 10-ին 600 հոգի զանազան ազգու-
թիւններէից բազկացած բազուկի տակի յայանի
մարզիք մատուցին սինասոր Կուզմինսկուն հա-
ւաքական ինզիբը, որի մէջ ցոյց էին տալիս,
թէ սկսուած սինասորական քննութիւնը, որի
նպատակն է, Բաղուի կոտորածի պատճառները
պարզել, անդիմադրելի արգելքներէ կը հանդիպի,
որովհետեւ տեղական ազմինիսարացիան կարող է
ճնշում գործ զնել, որն այնքան տխուր զեր կա-
տարեց փետրուարի 6—9-ի զէպրերի ժամանակ,
և այդ բոլորը միացած մամուլի վրայ գործ գրած
արգելքի հետ՝ չփակելու ին տեղացիները բե-

^{*)} Թիւրքանդաստան հայերը, որոնք ընդունել են սու-
սանդաստանութիւն և կրում են բոլոր նարկերը, Ըստ
Քառուայ քննարկում զեկուած են ձեռք բերել սե-
փականութիւն Ռուսաստանում, մի և նայն ժամանակ
կորցնելով իրանց անշարժ սեփականութիւնը Թիւրքիայում։
Ահա թէ ինչու թիւրքանդաստանը գտնուած է, ինչպէս կրա-
կից, սուսանդաստանութիւն ընդունել։

բանները: «Աչքի առաջ ունենալով այդ՝ Բագուի քաղաքացիները, հշմարտութիւնը պարզելու համար, անպայման անխուսափելի են գտնում՝ 1-ին հետաքննել պաշտօնից քննութիւն կատարելու ժամանակ Բագուի նահանգապետ Նակաշիվէին և բոլոր նրա ստորադրեալ ստիկանական սասի-նանաւորներին, 2-րդ ձեռք առնել հոանգուն միջոցներ ազմինխարացիայի սպանալիքների գէմ և 3-րդ քննութիւնը կատարել ժողովուրդի և հիմնարկութիւնների ներկայացուցիչների մասնակցութեամբ ձայնի կատարեալ իրաւունքով»:

VI

Ինչպէս է վնասուած հայոց հարցը

Նախ քան պատասխանել առաջադրուած հարցին, ես անհրաժեշտ եմ համարում կանգ առնել մի երևոյթի վրայ հայոց հարցում, որը դարձնուած է իր վրայ սուս հասարակութեան ուշադրութիւնը, շատերին անհասկանալի լինելով և լամենայն դէպս գիտմամբ այլ կերպ լուսարանուած լինելով մամուլի յայտնի մասի կողմից: Ես խօսում եմ հայկական յեղափոխական կոմիտէաների մասին:

Յեղափոխական խմբերի հայերի մէջ ծնունդ առնելու հարաւորութիւնը չէր սպասուած: Հայերի սկզբունքը հետեւեալ նշանարանն էր. «Ես աշխատում եմ, ես տանջվում եմ հետադարձ և սպրում եմ» *):

*) «Экономическое положение турецких армян». Гр. Аршруни. Москва, 1880 г.

Բայրոնը, մօտ ուսումնասիրելով հայոց պատմութիւնը, ասում է. «Դժուար է գտնել մի ժողովուրդ, որի տարեկանութիւնը քիչ լինի բնաւորուած յանցանքներով, բան թէ հայ ժողովուրդը, որ գծերն են—բարութիւն, հեղութիւն, իսկ արտաները միշտ հետեանք են բռնութիւններին *): Սակայն բոլոր սուսաց և սատր ազգի ուսումնականները այդ բանում համաձայն են, տարաձայնութիւն չը կայ հայերը համարում են անպայման խաղաղ տարր, առանց կռուի հետամուտ և բնածին տակելութիւն են ասում զէջի զէնքը:

Բայց սրտեղից յայնմուսեցան հայ յեղափոխական կոմիտէաները:

Երբ ամբողջ թիւրքաց Հայաստանը լողում էր արեան մէջ, հայերը թողին իրանց ունեցած տակելութիւնը զէջի զէնքը և ձեռք առան զէնք: Ռուսաստանում և արտասահմանում սկսեցին կազմակերպուել, շրջաններ, կոմիտէաներ:

Երիտասարդութիւնը գինաւորուեց, անցաւ թիւրքաց սահմանը, գնաց իսկական մահի համար, հասցրուած լինելով յուսահատութեան քիւրդերի նեղութիւններից և գազանութիւններից: Հաշուեցէք, եթէ կամենում էք նրանց յեղափոխականներ, բայց այդ շարժումը ուղղուած էր ոչ թէ Ռուսաստանի, այլ թիւրքիայի դէմ:

Իրա համար, խօսելով հայոց հարցի մասին

*) Lord Byron's, Correspondence, let. 158. Venise. 2 Yany, 1817.

Ռուսաստանում, չէ կարելի խոսել հայերի շեղագոխական շարժման մասին, որ ձգտում է այլ նպատակի։ Աս կասեմ աւելին, այդ շարժումը ոչ թէ թշնամարար է Ռուսաստանին, ինչպէս պետութեան, այլ անպայման նրան ոգուտ է, ինչպէս յայտնի հակակշարութիւն մի ուրիշ աւելի զօրեղ շարժման, զիս սուսայ հասարակութեան անյայտ նամխրամիզմի, որի հետ մենք պէտք է հաշիւ տեսնենք վաղ թէ ուշ, և որի համար բաւական հոգ է պատրաստում Կովկասեան բիրտկրատիան *):

Այն տալով հայ շեղագոխականների վտանգաւորութիւնը, մի քանի աշխոյժ սուսայնողներ սուսաշարկեցին հետեւեալ ձևով վնասել հայոց հարցը.— «Կովկասը սուսայնելու համար և հայ սեպարատիզմը արմատախիչ անելու նպատակով՝

*) Ենթադրելով Կովկասեան Փոխարքային Նախիջեանի վեղալում երկու հարեան քաղաքներէ՝ Բաստովի և Նախիջեանի հայերի կողմից. ահա թէ ի մէջ այլոց ինչ սուսայնք մենք.— «Վարդ և պատանկ մեզ տան, թէ եթէ ոչ բարբ. բայց շատ բանում հայոց հարցի սուր կերպարանք ստանալու մէջ մեզաւոր են հայ շեղագոխականների կամիակները։ Եթէ իսկապէս գոյութիւն ունեն այդպիսի կամիակներ, զո նշանակում է Կովկասում ամեն բան բարեկաշու չէ, որ նրան բաժանում է ինչ որ որդանիկական արատ։ Միայն հիւանդոս որդանիզմում առջմանում են միկրոսներ։ Բայց ինչ փորձում բմիչ կը սկսե մարտել միկրոսների նկա։ Բմիչը կը նկայնե այն միջուկը, այն գրութիւնը այն պայմանները, որոնց շորհի նարաւոր է իրանց միկրոսների գոյութիւնը։

«Ձեր պետական նաւր իւրով զուր ըմբռնեցիք

միակ միջոցն է հայերին մշտապէս զազթեցնել Միբիբ Կովկասեց և Անդրկովկասից և այդպիսով սաքրել Կովկասը հայկական խառնակութիւնից, իսկ նրանց տեղ զազթեցնել ուսու զազթականներս: Պարզ է և խորամխալ ինչ օգուտ տան այդ մարդատեսացներին, թէ չէ կարելի այդպէս անգութ կերպով վարուել ամբողջ ժողովուրդի հետ, որոնք բողկացած են կենդանի մարդկանցից: Այն Ռուսական է մարդատեսութիւնը: Ժամանակ է որոնել ուրիշ նախապարհներ եթէ ոչ յանուն առաջադիմութեան և կառավարութեան շահերի: Ժամանակ է զազարել այդ անմիտ անէկզատը պատմելուց, որն անցնում է ընթանից բերան: Իբրև թէ մի բարձրագիր Կովկասեան բխրակրատ տան է.— «Ան հանգիստ կը լինեմ այն ժամանակ, երբ Թիֆլիսի Մուզէումի մէջ ցոյց կը դրուի

այդ, ձերզ պայծառափայլութիւն, երբ մարտի 30-ին գեներալ Մալամայի անստով յղած նետազրի մէջ ընդգծեցիր, որ զուր պէտք է յենուէք ասոզլամիս մեծամտանութեան վրայ: Այդպիսի մեծամտանութիւն կայ մեր մէջ: Մենք գիտենք, որ զուր սիրում էք պարզաբարութիւն, անկեղծութիւն, թոյլ տուէք ինձ ամբողջ պարզաբարութեամբ և անկեղծութեամբ, այդ մեծամտանութեան անունից, յայտնել ձեզ, որ նա կը լինի ձեզ խնարհուող, լսող և ձեռք ձեռքի տուած ձեզ հետ կը գնայ ուր կը կամենայք, եթէ միայն զուր կը գտնէք սրինուոր մեր բնական պահանջները.— Քայլ հայ, գաւանդ մեր հին կրօնք, մեր հին լեզուն, եթէ միայն զուր կոհնչացնէք աւանմին սահմանափակող սրէնքները, որոնք ստորացնելով հայերի մարդկային արժանաւորութիւնը, շին բարձրացնում, մեր պէտքութեան փոսքը: («Донецк. Рѣчь» 3 мая 1905).

հայի իրաւաւիչիկը, որով հաստատուի այն փաստը, որ ազրեկ են երբեմն Կովկասում և հայերն: Լսա այդ զարշէկի անէկզօտին հակադրում եմ պատուար խօսքերը մեր մի իմաստուն պետական աննի խօսքերը, որն իմանալով Անդրեանի զէպքերի մասին ցաւօք բացականշեց. «Ահա քան տարի է ևս միշտ յիշում եմ սուսայնելու փրկող նախապիժների մասին և մեզ խոստացած անթիւ բարութիւնների փոխարէն ևս տեսում եմ, որ Լեհաստանում մեզ տտում են, Ֆինլադիայում մեզ կասկածում են, Կովկասում նախկին սէրի փոխարէն, բոլոր տեղեղում թշնամութիւն է տիրում և մինչև իսկ Անդրեանում, որտեղ դեռ շեն շարացել սուսայ արիւնի տուտակները, պատրաստում է ապստամբութիւն»:

Մասուլի յայանի մասը երկար մամանակ հակառակուելով շէր համակերպում պատմութեան և փաստերի հետ, ստում և զբարբարում էր հայերին, որոնք յանկարծ դատել են հայրենիքի խառնակիշներ, ուր նրանք ծնուել են, ուր քրքրտնաթող բանում են և որի նրանք, հաւատար միւս մնացած ազգերի իրանց արիւնով պաշտպանում են! *):

*) Հայերը տուել են Ռուսաստանին այնպիսի տղանդուար զորադեաներ, ինչպէս Մազաթեան, Արզուման-Նրկայնարազուկ, Քէրութեան, Լօրիս-Մէլիքեան, Շէլիօֆիկեան, Տէր-Ղուկասեան, Լազարեան, Ալիազեան, Տէր-Աստուրեան և այլն: Ներկայ պատերազմում ոչ մի զորադեա չք տուին հայերը—նրանց փառաց արզէն տուտանայ շէին թազում:

Մենք նորից գիտում ենք սուսայ հասարակութեան և խնդրում ենք արդարութեամբ վերաբննել հայոց հարցը:

Մենք հաստատում ենք, որ բոլոր այդ խոսակցութիւնները հայերի սնջատման և դաւադրութեան մասին անխիղճ զրպարտութիւններ են պարտադ խելքի:

Հայերը երբէք սուսայ կուլտուրայի հակառակ չեն եղել: Իւրիչ Վասիլովսկին երկու գեղեցիկ ֆէլիեամաներում, որոնք տպուած են ներկայ գարում «Русск. Вѣдомости» լրագրում, ապացուցեց, թէ որքան սիրով մեզ մտա կարգացում են սուսայ բանաստեղծների, հեղինակների, սուսայ հրատարակիչատների և ուսումնականների արտագրութիւնները և ինչպիսի անգարձների ազդեցութիւն են սնննում նրանք հայկական մտքի և գրականութեան վրայ: Թիւրքիայում և Պարսկաստանում մենք հանդիսանում ենք իբրև առաջնորդներ սուսայ կուլտուրայի: Պարսկաստանի խուլ անկիւնների հայոց ուսումնարաններում ոչ թէ միայն աւանդում է սուսայ լեզուն, բայց և ներկայացում են սուսայ պիէտաներ: Բայց ընդունելով ինչպէս մայրական սնունդ սուսայ կուլտուրան, կրթուելով նրանով և տարածելով նրան ամեն տեղ, տարական ամենամութ անկիւններում նրա վե՛ և լազասու սերմերը, մենք մեաւով հաւատարիմ հպատակներ մեր պետութեան, ամբապէս և անպայման ցանկանում ենք պահպանել մեր լեզուն, մեր կրօնը և աւանդել նրանց ամբողջութեամբ և անձեռնմխելի կեր-

պով մեր մանուկներին: Բայց միթէ դա դաւադրութիւն է?

Իսկ եթէ այստեղ հակակառաւովարչական բանչը կայ, եթէ մեր ցանկութիւնները որինաւոր և արդար են, այն ժամանակ ամենից առաջ պէտք է փոխել բոլոր սուանձին և սահմանափակող սրէնքները, հրամանները, շրջաբերականները. որոնք ուղղուած են հայ լեզուն ոչնչացնելու, հայ-լուսաւորչական եկեղեցու ինքնուրոյնութիւնը խախտելու և կաթողիկոսի ազդեցութիւնը նահմացնելու համար:

Կովկասի ազմինիսարայիայի սխալները զեռշարիքի տակ է: Չարիքը կը վնձի կատարեալ, շարիքը կը վնձի անուղղելի, եթէ նա կը յամառելի սխալների մէջ և չի ուղղի նրանց: Անկասկած է, որ սատիկանական բոլոր խիստ միջոցները հայերին սուսացնելու գործում վերջացան կատարեալ անաջողութեամբ և տուին միասողական, յանախ հակառակ հետեանքներ: Նրանք բորբոքեցին ազգային զգոյցմունցը, գարթեցրին փոխադարձ ասելութիւն և անպայման հեռացրին ցանկալի վայրկեանը հոգևոր համերաշխութեան բոլոր կովկասեան ազգութիւնների սուսների հետ, ամեն ինչ հպատակող, ամեն ինչ յազթող կուլտուրայի հողի վրայ այն վայրկեանը, որի համար արժանաւորութեամբ գործել է սուսաց միտքը և տաղանդը գրականական, նկարչական և գեղարուեստական աստղարկում:

Հայերի մէջ հանդատութիւնը վերականգնելու համար՝ անհրաժեշտ է փոխել բոլոր սահմա-

նախակող օրէնքները, որոնց հետ, հայերը երբէք չեն կարող հաշտուել: Այլ կերպ հանգստութիւնը կը լինի արտաքուստ և կեղծ:

Բայց բաւական չէ հանգստութիւն ստեղծել հարկաւոր և նրան ամրագնդել, մեզ հաստատացնելով, որ անցեալը կը շքացուի, ինչպէս վաս երազ և այլ ևս չի վերագտնոյ, երբէք!...

Այդ պատճառով հարկաւոր և բացարձակ ճանաչել, որ Կովկասեան ազգութիւնները նրանց մէջ և հայերը, ունեն նոյն անբռնարարելի իրաւունքները, ինչ որ ունեն սուսները, իսկ ինչ որ գլխաւորն է, պէտք է Կովկասում հաստատել իրաւական կարգը, որից նա զրկուած է և առանց որի երկիրը չէ կարող ծաղկել բնակչութիւնը չէ կարող ապրել և հանգստութեամբ նուիրուել իր պարտագմուծքին առանց երկիրդի հաստատացած լինելով թիւ օրուայ համար:

Այդպիսով հայոց հարցը, ունենալով ի հարկէ, իր առանձնութիւնները, որոնց հարկաւոր է անմիջապէս, վնասել և հետացնել անմիջական կապ ունի մի աւելի խոշոր հարցի հետ, այն է—ընդհանուր Ռուսաստանի հարցի հետ: Դրանում մեզ համոզում է այն և հանրագիրը, որ առել են հայերը Կովկասի Փոխարքային և մինխարների խորհուրդին: Մանսթանալով այդ հանրագրի հետ՝ ընթերցողը կը համոզուի նրանում, որ և այժմ ընդհանուր շարժման ժամանակ, ոչ անջատումը և ոչ զուսպութիւնն է հայերի նպատակը:

Հանրագիրը բովանդակում է իր մէջ քսան կէտ և մի փոքրիկ եզրակացութիւն:

Ահա նա ամբողջովին, ինչպէս որ նա արդարուած է Քիֆլիտի և ռուսաց տեղական լրագիրներում:

1) Մտցնել Կովկասում ոչ գասակարգային գէմտալտի ինքնավարութիւնը, լայն հիմունքներով, հիմնելով դրա հետ. — ա) ինքնավարողական մանր միաւորները, բ) գուստական (առանց նահանգային) գէմտալտներ, բաժանելով քաղաքային հասարակական հիմնարկութիւնները առանձին միաւորների և գ) մի ընդհանուր Կովկասեան ներկայացուցչական ժողով սկզբնական օրէնսդիրների իրաւունքով և նախնական գատողութեան Անդրկովկասին վերաբերեալ բոլոր օրէնսդրութիւնների: 2) Մտցնել երգուեալների գատարան ընդհանուր գատավարութեան ենթակայ բոլոր գործերի համար ի բաց շտանելով և քաղաքական, կրօնական, մամուլի և պաշտօնեանների վերաբերեալ գատերը, նոյնպէս և մտցնել հաշտարար գատաւորների ընտրութեան ինստիտուտ: Քոչլատրել հաշտարար գատարաններում գատավարութիւնը տեղական լեզուներով: Պարտադիր զարմնել, որ գատաւորները և գատարանական քննիչները իմանան հայոց լեզուն այն տեղերում, ուր ազգաբնակչութեան մեծամասնութիւնը կազմում են հայերը: 3) Ոչնչացնել գասակարգային առաւելութիւնները: Հաւասար երկու սեռի: 4) Ազատութիւն խօսքի, ժողովների, գործազուխների և գաշնակցութիւնների: Սահմանել կարգ

մարդասիրական, կույտութային, հրատարակչական և այլ կրթական հիմնարկութիւնների բացման համար, նոյնպէս և պարբերական հանգչանների հրատարակութեան համար: Ազատութիւն ամեն տեսակ արտագրութիւնների տեղական տպագրութեան ցէնզուրայից զատաստանական պատասխանատւութեամբ: 5) Լեզուի ազատութիւն ժողովների մէջ: Գործադարութիւն գիւղական դատարաններում նոյնպէս և գիւղական հասարակութիւնների յարաբերութիւնների ժամանակ տեղական լեզուով: 6) Անձեանմխելութիւն անձնատրութեան և բնակարանի: Անցագիրների սխառէմի ոչնչացումը կայարութեան սահմաններում: Փոխել տղամինխարատիան պատիժները և պահանջները և ոչնչացնել խտապրած հակոգութիւնը: Վերացնել ստաիկանական պահապանների կողմութիւնը 1898 թուի կանոնագրութեամբ հիմնել զէմստօթի պահապանների կողմութիւն, ևնթարկելով նրանց զէմստօթին, իսկ քաղաքային ստաիկաններին—քաղաքներին: 7) Ընդհանուր ձրի տարրական կրթութիւն: Կատարեալ ազատութիւն մամնատր ձեռնարկութեան բացելու գորոցներ ամեն տեսակի և ամեն կարգի: Մասնակցութիւն հասարակութեան ոյժերի կառավարչական միջնակարգ և ստորին գալրոցների կարավարութեան գործում: Հիմնել Քիֆլիսում համալսարան երկու սեռի համար Կովկասագիտութեան և տեղական լեզուների ամբիժններով նոյնպէս և բացել Բարձրագոյն արուեստագիտական գալրոցներ Կովկասում: 8) Պարտագիր ուսուցում

աարբեական գաղտնիներում հայ երեխաներին հա-
 չերէն լեզուն գրա հետ աւանդելով ուստաց լե-
 զուն, ինչպէս մէկը գլխաւոր աւարկաներից:
 Լուրջ վերաբերմունք հայոց կրօնի, լեզուի, պատ-
 սութեան և գրականութեան աւանդման վերա-
 բերմամբ կառավարչական կրթական հիմնարկու-
 թիւններում միատեսակ միւս գլխաւոր աւարկա-
 ների աւանդման հիմունքներով: Յզնի ազատու-
 թիւն: Ոչնչացնել բոլոր կրօնական և հոգևոր սահ-
 մանափակումները: Մայրենի լեզունով երդման ա-
 զատութիւն բոլոր կառավարչական և հասարա-
 կական հիմնարկութիւններում: 10) Վերականգ-
 նելով ինքնավար հայ եկեղեցու կարգը՝ փոխելով
 բոլոր սահմանափակումները և խտութիւնները,
 գլխաւորապէս, ա) կալուածների կառավարու-
 թեան մէջ, բ) ծխականների հոգևոր վարչական
 անձերի ընտրութեան վերաբերմամբ, այսինքն՝
 Էջմիածնի սինոդի անդամներ, թեմական առաջ-
 նորդների, յաջորդների ընտրութեան նկատմամբ,
 և գ) պարբերական կայացում հոգևոր-հասարա-
 կական ժողովների ինչպէս Ռուսաստանի, նոյն-
 պէս և համայն հայկական թեմերից: 11) Վերա-
 դարձնել հայ եկեղեցուն իր ծխական գաղտնի-
 ըրը, կայքերը, փոփոխելով բոլոր օրէնքները և
 կարգադրութիւնները սկսած 1884 թուից մինչև
 1903 թիւը, որոնք վերաբերում են թէ
 եկեղեցական-ծխական գաղտնիներին և այդ գըղ-
 տնի կայքերին և թէ հայոց եկեղեցիներին,
 վանքերին և հոգևոր սեմինարիաներին: 12) Հիմ-
 նել Կովկասում հայ-կաթոլիկների թեմ հայ ծու-

գումով և հայ-կաթօլիկ գումանութիւն ունեցող
 եպիսկոպոս թեմական առաջնորդով: 13) Մայնել
 շահագործութիւններէ հարկ յշնչացնելով կողմնա-
 կի հարկերը առաջին հարկաւոր առարկաներից:
 14) Բարեկուսել բանւորների աշխատանքների
 պայմանները: Կարգաւորելով աշխատանքի ժա-
 մերը օրէնսդրական եղանակով և նեոացնելով
 խտութիւնները բանւորական զաշնակցութիւն-
 ների վերաբերմամբ: 15) Պարտադիր գնում ամ-
 բողջ համայնքների և ժամանակաւոր պարտադիր
 զիւղացիների կողմից միւլքատարների հոգարա-
 ժիւնները, գանձարանի աջակցութեամբ ներքին
 նահանգների ընդհանուր հիմունքներով: Աջակ-
 ցութիւն զիւղական համայնքներին մասնաւոր
 սեփականատէրերից այն հոգերը, որոնցով մշտա-
 պէս իրանց սպաւում են, զիւղական բանկերի
 սզնութեամբ, նրանց պարտաւորացուցիչ փոխա-
 տութիւններով: 16) Թոյլատուութիւն մասնաւոր
 գրամական հիմնարկութիւններին շրջանառու-
 թիւններ անել զիւղական հոգերի գնելու գործո-
 զութիւններում: 17) Գերակշռութեան իրաւունք
 տալ հաստատուել ազատ արքունական հոգերի
 վրայ սեղական անհոգ և քիչ հոգ ունեցող զիւ-
 զացիներին Անդրկովկասի սահմաններում հեշտու-
 թիւն տալ զիւղական հասարակութիւններին սպ-
 առուել անտառից, գաշտից և արօտատեղերից:
 18) Փոխել խտաագոյն և առանձնական օրէնս-
 դրութիւնները և կառավարչական կարգադրու-
 թիւնները, որոնք վերաբերում են ռուսահպատա-
 կութիւն ընդունած թիւրքահայ զաղթականներին

և յառկացնել նրանց միւս հպատակներին հասար իրաւունքներ հոգարածիւններ սատնալու Անդրկովկասի սահմաններում 19) Զինւորագրական պարտաւորութիւնները հայերը հասարակիտ խաղաղ ժամանակ մեան Անդրկովկասեան սահմաններում 20) Վերագործնել բոլոր հայերին, որոնք արտուած են վարչական կարգով և ընդհանուր ներուսն բոլոր այն անձնաւորութիւններին, որոնք տանջուած են քաղաքական և կրօնական յանցանքների համար: Բոլոր վերողջեալ կէտերի իրադարձելու համար հարկաւոր է գումարի համայն Ռուսաստանի ներկայացուցչական ժողով, ընդհանուր հիմունքներով, հաւասար, ուղիղ և գաղտնի ձայնաւորութեամբ, թոյլատրելով հայ հասարակութեան մասնակցել այնտեղ Ռուսաստանի ներքին նահանգների հիմունքներով *):

Սրանք են հայերի ցանկութիւնները: Կը գտնեն նրանք համակրութիւն կատաւարչութեան կողմից, մենք կը տեսնենք մօտիկ ապագայում: Կը նկատենք, միայն, որ Կովկասը կատարեալ անիշխանութեան սկզբներումն է գտնուում: Ո՞վ չը գիտէ, որ վերջին տասնամեակում աւագակու-

*) Տե՛ս № 88 «Պոս, Օգոսթ», 1905 թ. ապրիլի 23-ին:

թիւնները, թալանութիւնները, բազմացել են ահաւելի քանակութեամբ: Եթէ առաջ կրօնագրութեամբ էին մութ գիշերները մեծ փողոցներում, այժմ յարձակում են գնացքների, կայարանների, մինչև իսկ պահականոցների վրայ, կրօնագրութեամբ են օրը ցերեկով և կենդանական փողոցներում ազմկալի քաղաքներում:

Այդ երևոյթը կարող է իրան համար բացատրութիւն գտնել նրանում, որ բոլոր ետանդները, բոլոր ջանքերը ամբողջ մասնանակ կովկասեան իշխանութիւնը ազարգիւն կերպով գործ էր դնում երեսկայական հայ գաւազիբների գէմ մարտումն համար: Ոչ մի անգամ կովկասի ազմիսխարացիան և չը մտածեց ազահովել երկիրը:

Մի անգամ ընդ միշտ բոլոր մութ աւազակարարայ տարրերից որ և է գործնական միջոցներով—կուլտուրային կրթական հանապարհով, վանորոյ կարճ միջոցում նա կարողացաւ հայերի մէջ, այդ տեղական ամենախաղաղ տարրի մէջ, ստեղծել յուզմունք, փոթորիկ և անբաւականութիւն: Այդ բոլորին միանում է այժմ բանւորների ընդհարումները արտագրութեան բոլոր ճիւղերում և լուրջ ազրարային շարժում, արդէն համակուած ամբողջ նահանգներ:

Այդպիսի ահարկու փոթորիկ բարձրացաւ: Բայց այդ փոթորիկը կը հանդստանայ: Փոխարքայի նշանակուելով յանձին լուսաւորում կոմս Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովի՝ հեռում արդէն լոյս է տալիս նոր կեանքի հորիզոնը: Այդպէս ուզում ենք հաւատալ, որ կը հասնի, վերջապէս, վաղուց,

կակիծով մեր-ազատած լուսատու օրը, իսկ նրանով կը ցրուի այդ մութ խաւարը, որի մէջ արդէն տասնեակ տարիներ մենք հեծում ենք: Այդպէս ուզում ենք հաւատալ, որ Կովկասի բոլոր ազգութիւնները իրանց մեծ եզրօրց—սուսների հետ, ձեռք ձեռքի աուած սիրոյ համաձայնութեան մէջ, միասին և հաստատ քայլերով կը գնան ցանկալի և բեղմնաւոր աշխատանքի կուրսուրայի և ազատութեան շաւղով!...

Եւ այն ժամանակ Կովկասը, այդ սուսաց թաղի զեղեցիկ գոհարը, ազատացած իր վրայ փշուած փոշուց, նորից կը սկսէ ստեղծել սրանշէլի փայլով!...

